

BOGUSŁAW KRASNOWOLSKI

**Heterogeniczność przestrzeni miast salinarnych Bochni i Wieliczki
w dobie przedprzemysłowej**

**The heterogeneity of space of the salt production towns of Bochnia and
Wieliczka in the pre-industrial era**

Zarys treści. Zróżnicowanie przestrzeni obu miast salinarnych miało wielorakie uwarunkowania. Zasadnicze funkcje – między innymi mieszkalne, komunikacyjne, handlowe, sakralne, obronne i tak istotne tutaj, związane z eksploatacją soli – wpisano w XIII-wieczne plany lokacyjne (w Bochni skorygowany w XIV wieku). Późniejsze modyfikacje wiązały się z rozwojem miast i żupy w późnym średniowieczu oraz na progu nowożytności. Kryzys zarysowujący się od XVII wieku owocował poszerzeniem przestrzeni *sacrum* kosztem własności miejskich, w Wieliczce także powstawaniem osad konkurencyjnych wobec miasta. Istotne zmiany w gospodarowaniu przestrzenią narzucił austriacki zaborca po 1772 roku, w okresie stanowiącym wstęp do epoki industrialnej.

Słowa kluczowe: Bochnia, Wieliczka, późne średniowiecze.

Bochnia (ryc. 1, 2) i Wieliczka (ryc. 3, 4) odgrywały szczególną rolę w dziejach miast Małopolski. Górnictwo wpływało zarówno na kształt i podział przestrzeni miejskiej oraz przekształcenia urbanistyczno-architektoniczne, jak na formowanie grup społecznych. Lokacje na prawie niemieckim, konsekwencja odkrycia soli kamiennej, przyniosły tu właściwe strefie środkowoeuropejskiej wytyczenie planów urbanistycznych z opartą na geometrycznych zasadach pełną podzielną przestrzeni o określonych, heterogenicznych funkcjach, zamkniętych w wyraźnie określonych, linearnych granicach.

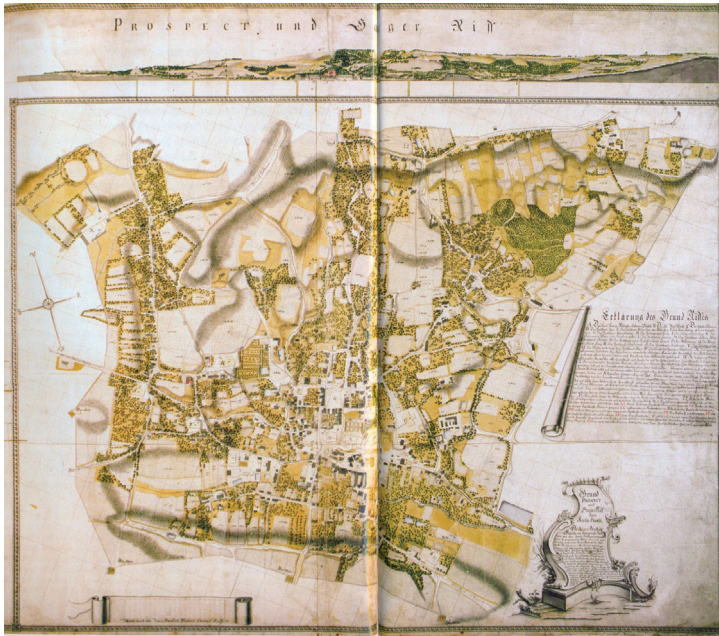
Wczesna lokacja Bochni, dokonana przez Bolesława Wstydlivego w roku 1253, była zwieńczeniem poszukiwań soli kamiennej prowadzonych za sprawą księcia zapewne przez cysterskich specjalistów z Morrimond (w latach 1250–1252?),

Ryc. 1. Bochnia. Plan miasta z 1792 roku (wg Krasnowolski 2004)
Fig. 1. Bochnia. Town plan from 1792 (after Krasnowolski 2004)

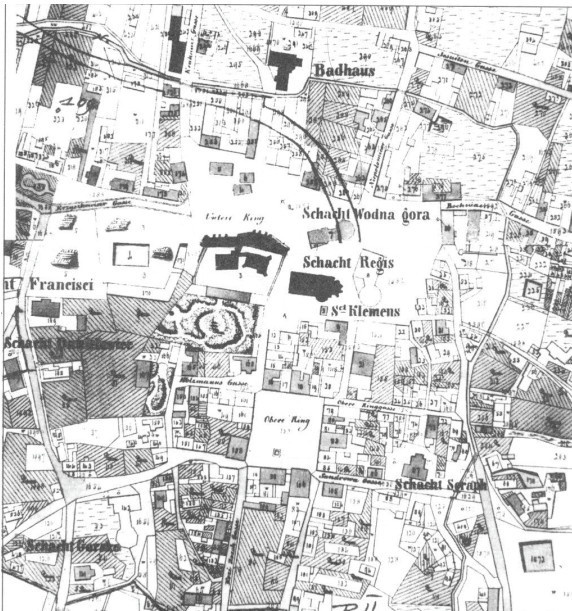

Ryc. 2. Bochnia. Plan katastralny miasta z 1847 roku (wg Krasnowolski 2004)
Fig. 2. Bochnia. Cadastral plan of the town from 1847 (after Krasnowolski 2004)

Ryc. 3. Wieliczka. Plan miasta – Karl Nicolascy i Józef Fleckhammer, lata 1784–1786 (wg Krasnowolski 2005)

Fig. 3. Wieliczka. Town plan – Karl Nicolascy and Józef Fleckhammer, 1784–1786 (after Krasnowolski 2005)

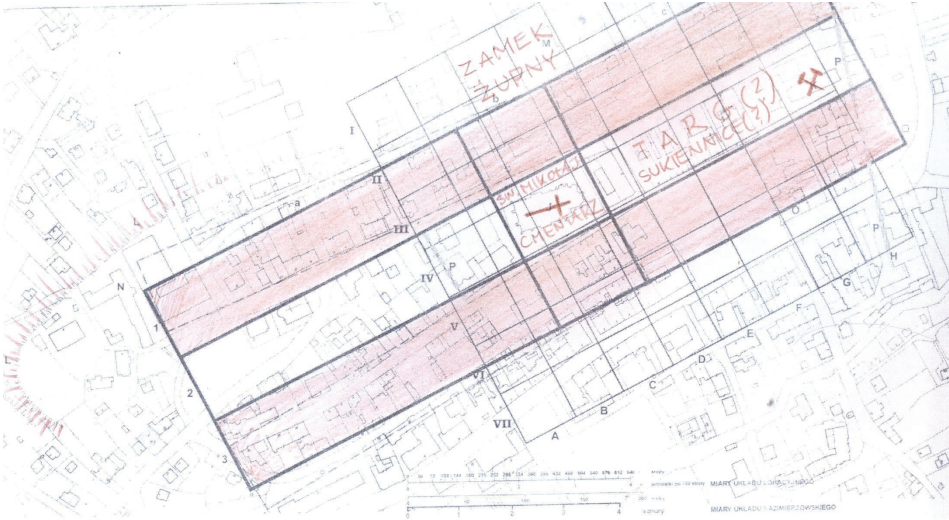
Ryc. 4. Wieliczka. Fragment planu katastralnego z 1847 roku (wg Krasnowolski 2004)

Fig. 4. Wieliczka. Fragment of the cadastral plan from 1847 (after Krasnowolski 2004)

a zarazem elementem książęcej polityki miejskiej, mieszcząc się w ciągu książęcych lokacji, obejmujących znakomitsze miasta Małopolski (Krzyżanowski 1938, s. 381–430; Kiryk 1968; 1978a; 1978b; 1994; Piotrowicz 1968; 1980; Mateszew 1980; *Przywilej lokacyjny* 1983; Jodłowski 1988; Krasnowolski 2004, cz. 1, s. 76–78). Analiza urbanistyczna wskazuje, że zapewne lokacja ta stworzyła albo rzadki w Małopolsce układ ulicowo-pasmowy (ryc. 5) z szeroką ulicą-placem w paśmie środkowym, ujętą parą pasm bocznych, podzielonych na działki siedliskowe, albo układ pasmowy, ale z placem ukierunkowanym prostopadle do osi układu (ryc. 6) (Beiersdorf, Krasnowolski 1983–1984), co można by uznać za nawiązanie do rozplanowania lokowanej w latach 1242–1253 Legnicy (Chorowska 2009, s. 14–15, plansza 5; Eysymontt 2009, s. 16–17), kojarzące się z pochodzeniem pierwszego z trzech zasadźców – dziedzicznych wójtów bocheńskich – Mikołaja syna Volkmara. W pierwszym przypadku pasmo środkowe koncentrowałyby funkcje – obiekty i przestrzenie – użytku publicznego: kościół parafialny (o charakterystycznym dla miast wezwaniu św. Mikołaja) z cmentarzem, sukienice (obietane przez księcia w przywileju lokacyjnym, przy czym 17 kramów sukienicznych wspomniano tu jako istniejące) i pierwszy szyb solny („Sutoris”). W drugim przypadku te same funkcje (poza szybem) mieściłyby się w paśmie poprzecznym. Niezależnie od przyjętej alternatywy można przypuszczać, że analogicznie, jak w innych bolesławowskich lokacjach, operowano tu miarami pochodnymi od stopy wartości 0,293 m, stosowanymi w jednostkach 36-stopowych. Szerokości poszczególnych pasm mierzyłyby po 6 takich jednostek, długość całego układu mierzyłaby 60 jednostek, przy czym element środkowy, związany z sytuacją zespołu kościelnego (pasmem poprzecznym?), miałby szerokość 8 jednostek. Całość założenia, wykorzystującego naturalne wzniesienie w widłach potoków, które można było spiętrzać jako fosy, otoczono wałem prowadzonym wzdłuż krawędzi wzniesienia¹.

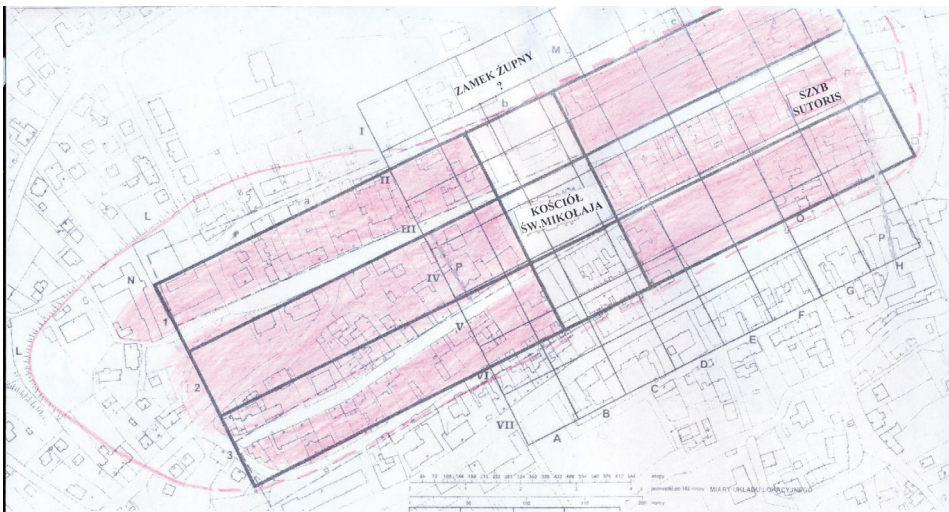
Lokacja Wieliczki, zapowiedziana przez Henryka Probusa w roku 1289, zrealizowana przez Przemysła II w 1290 roku, również była wynikiem odkrycia soli kamiennej, co miało miejsce w końcu lat 80. wieku XIII (około roku 1288?) i było dziełem Gierasza (Gerasiusa), występującego jako świadek na dokumencie lokacyjnym (Piotrowicz 1990, s. 61–78). Data, późniejsza o kilkadziesiąt lat niż w Bochni, zadecydowała o bardziej nowoczesnej, szachownicowej kompozycji planu urbanistycznego (ryc. 7, 8), rozmierzonego – jak wynika z analiz modularnych – w oparciu o jednostki pochodne od stopy (=0,300 m), stosowane w ramach „małych”, 125-stopowych sznurów (Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 260–270). Dyspozycja przestrzeni wyglądała tu inaczej niż w Bochni. Funkcje handlowe skupił kwadratowy rynek, zaś działki siedliskowe zgrupowano w blokach (przyrynkowe otrzymały podobną, trójfrontową dyspozycję jak w Krakowie) i pasmach. Na północnym skraju układu znalazły się przestrzenie *sacrum* i władzy: kościół parafialny

¹ Na obecność wału i fosy zwróciła uwagę już M. Birkenmajerowa (1958).

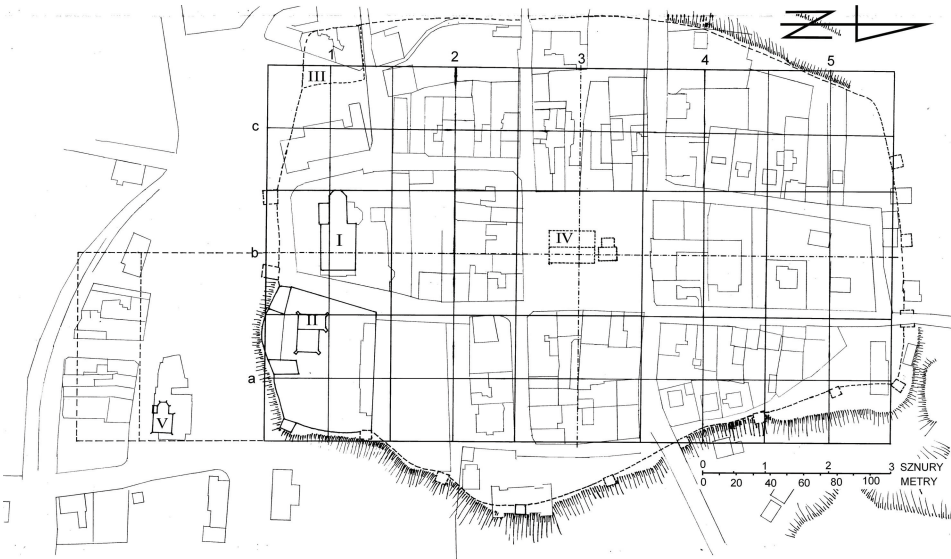
Ryc. 5. Bochnia. Hipotetyczna rekonstrukcja lokacyjnego układu urbanistycznego z 1253 roku – wariant I (oprac. B. Krasnowolski)

Fig. 5. Bochnia. Hypothetical reconstruction of the incorporation urban system from 1253 – option I (prepared by B. Krasnowolski)

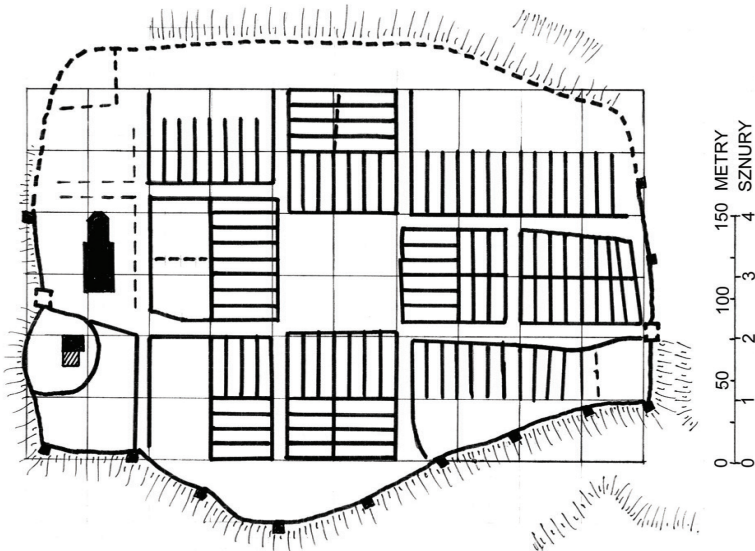

Ryc. 6. Bochnia. Hipotetyczna rekonstrukcja lokacyjnego układu urbanistycznego z 1253 roku – wariant II (oprac. B. Krasnowolski)

Fig. 6. Bochnia. Hypothetical reconstruction of the incorporation urban system from 1253 – option II (prepared by B. Krasnowolski)

Ryc. 7. Wieliczka. Lokacyjny układ urbanistyczny z 1290 roku (oprac. B. Krasnowolski)
Fig. 7. Wieliczka. The incorporation urban system from 1290 (prepared by B. Krasnowolski)

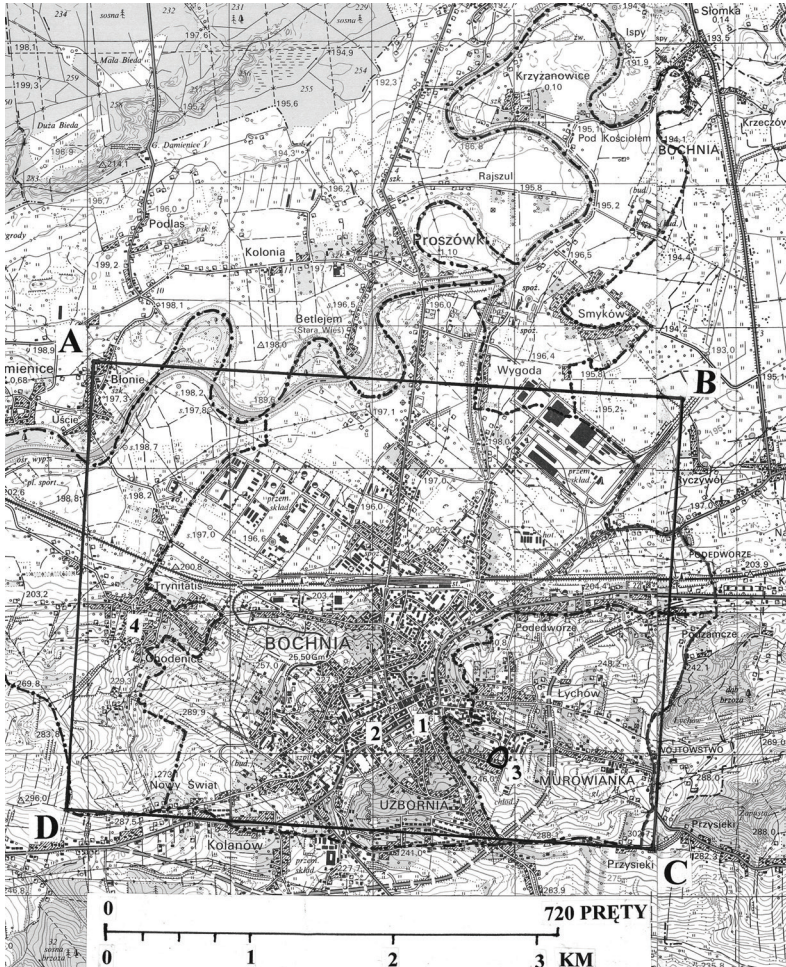
Ryc. 8. Wieliczka. Lokacyjny układ urbanistyczny, schemat idealny (oprac. B. Krasnowolski)
Fig. 8. Wieliczka. The incorporation urban system, an ideal scheme (prepared by B. Krasnowolski)

(pod wezwaniem św. Klemensa, charakterystycznym jest dla miast górniczych) z cmentarzem, flankowany przez obronne założenia współczesnych lokacji, murowany zamek żupny, otoczony murowanym obwodem obronnym oraz – być może późniejszy – dwór bachmistrza o nieznaney pierwotnej formie (Świszczowski 1968; Niewalda 1971; Kubik 1976, s. 77 i nn.; 1977, s. 73–93; Krasnowolski 1982–1983). Sytuacja zamku – przestrzeni władzy, a jednocześnie ważnego elementu w systemie obronnym – miała być w idealnym założeniu powiązana z ochroną szybu górniczego, odkrytego podczas badań terenowych. Ale wybity tu szyb, czy raczej studnia solna, nie trafił w złożę, a najstarszy szyb, noszący imię wspomnianego Gierasza, znalazł się, odmiennie niż w Bochni, poza układem urbanistycznym lokacyjnego centrum, dając zapewne początek rozwojowi przedmieścia.

Obecność zamku żupnego w najstarszym układzie urbanistycznym Wieliczki każe zwrócić uwagę na wielce niejasną genezę zamku żupnego w Bochni. Rozwinął się on poza obwodem obronnym, po północnej stronie miasta, przy czym rejestrowany na archiwalnych planach zespół zamkowy zajmuje wielce charakterystyczne miejsce – w przedłużeniu domniemanego placu (według drugiego wariantu przedstawionej wyżej rekonstrukcji układu lokacyjnego). Wyraźna wzmianka o zamku jest wprawdzie późna (1531 rok), lecz w roku 1368 wspomniano prebendarza żupnego, zaś w 1377 roku kapelana żupnej kaplicy znajdującej się zapewne – jak w Wieliczce – na zamku. Notowane późno (w 1518 roku) wezwanie tej kaplicy – św. Stanisława² – może odnosić się do doby lokacji Bochni, zbieżnej wszak z kanoniczają narodowego patrona i najstarszymi, poświęconymi mu wezwaniami.

Przestrzeń miejska to także zaplecze, również zróżnicowane funkcjonalnie. Przywilej lokacyjny przyznawał Bochni do zagospodarowania ogromny, bezprecedensowy w skali Małopolski areał 260 łanów, z których co piąty (52 łany) miał należeć do wójta. Tak znaczne uposażenie wójtowskie również nie miało precedensu (w Krakowie było wyjątkowo duże, ale obejmowało tylko 30 łanów). Uwagę zwraca fakt, że granice miasta Bochnia wraz z parą wsi wójtowskich – Chodnicami od zachodu i Podedworzem od wschodu – odtworzone według opisu z 1527 roku, zestawionego z przekazami planów katastralnych, można wpisać w modularny czworobok o wymiarach 936×720 prętów, a więc o powierzchni 52 łanów (ryc. 9) (Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 31, 34–35). Wynikałby stąd wniosek, że miasto wraz ze stosunkowo niewielkim uposażeniem rolnym wytyczono w obrębie włości wójtowskiej. Od czasu lokacji jako odrębna jednostka przestrzenna ukształtowany został teren wójtostwa bocheńskiego, odpowiadający wsi Podedworze, może już wówczas w granicach znanych z planu katastralnego z 1847 roku. Na terenie tym powstał gródek wójtowski, wzmiankowany w 1500 roku jako *curia advocatalis*. Jego hipotetyczna lokalizacja wynika z analizy przekazów planistycznych, zwłaszcza wspomnianego planu katastralnego (ryc. 10) oraz terenu (sprzed dewastacji z lat 1982–1983). Zwracało tu uwagę rozwidlenie dróg, otaczające

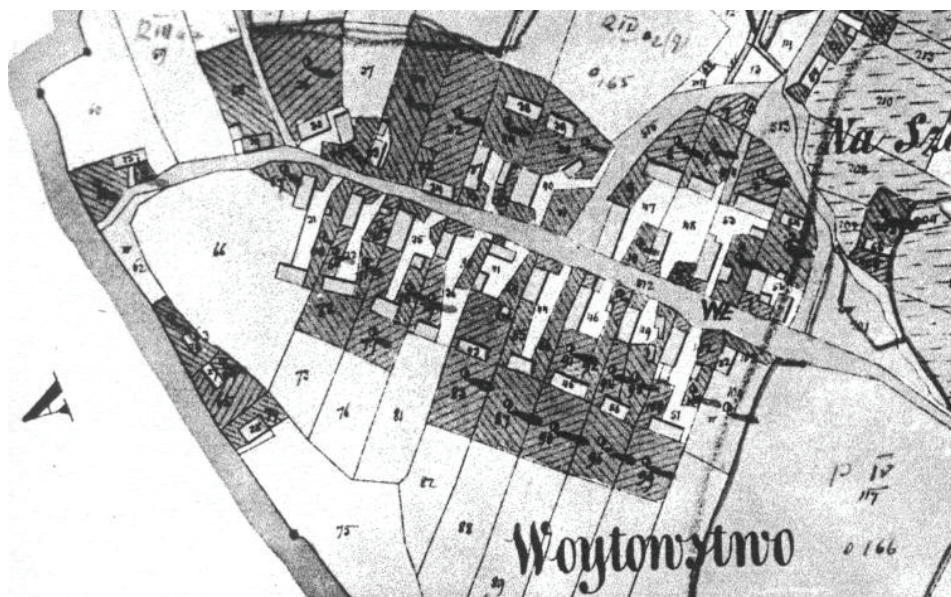
² Przytoczone daty – por. Leszczyńska-Skrętowa 1980, s. 150–166.

Ryc. 9. Bochnia. Uposażenie rolne miejskie i wójtowskie (oprac. B. Krasnowolski)
 Fig. 9. Bochnia. Agricultural urban and mayor salary (prepared by B. Krasnowolski)

półwalne *plateau* (od północy dawny owal zatarł układ kolonii z 1785 roku), ograniczone stromymi skarpami, w których można się było dopatrywać pozostałości wału. Gospodarczy, ale także obronny charakter mogły mieć stawy, spiętrzone po południowej stronie w dolinie Murowianki, częściowo zachowane według wspomnianego planu, częściowo czytelne do dzisiaj. Wały (obronne gródka lub groble między wspomnianymi stawami?) w tym rejonie wymienione są we wspomnianym opisie granic z 1527 roku.

Bez porównania mniejsze było lokacyjne uposażenie Wieliczki, co można łączyć z charakterystyczną dla okolic Krakowa znaczną intensywnością osadnictwa (ryc. 11) (Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 263, 268). Jak się wydaje wpisuje się

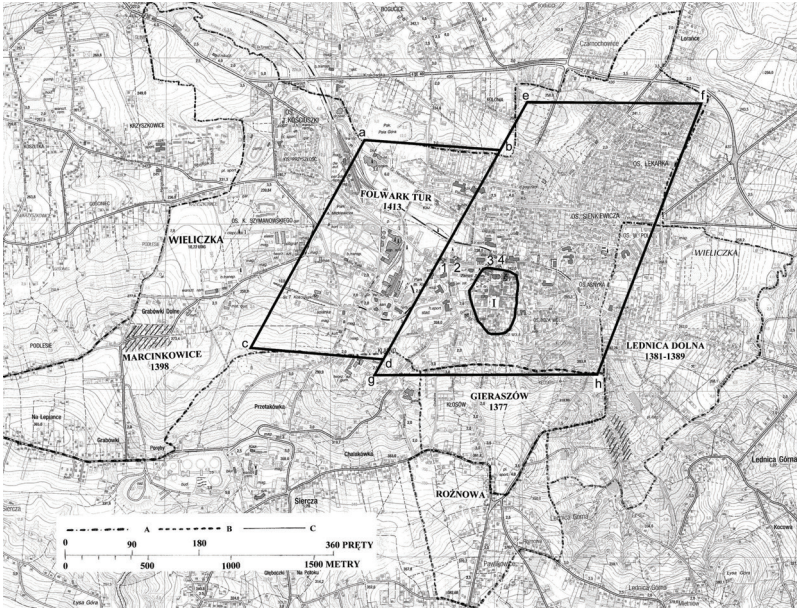

Ryc. 10. Podedwórze. Domniemany relikw gródka wójtowskiego na planie katastralnym z 1847 roku (wg Beiersdorf, Krasnowolski 1983–1984)

Fig. 10. Podedwórze. The alleged remains of the mayor's motte on the cadastral plan from 1847 (after Beiersdorf, Krasnowolski 1983–1984)

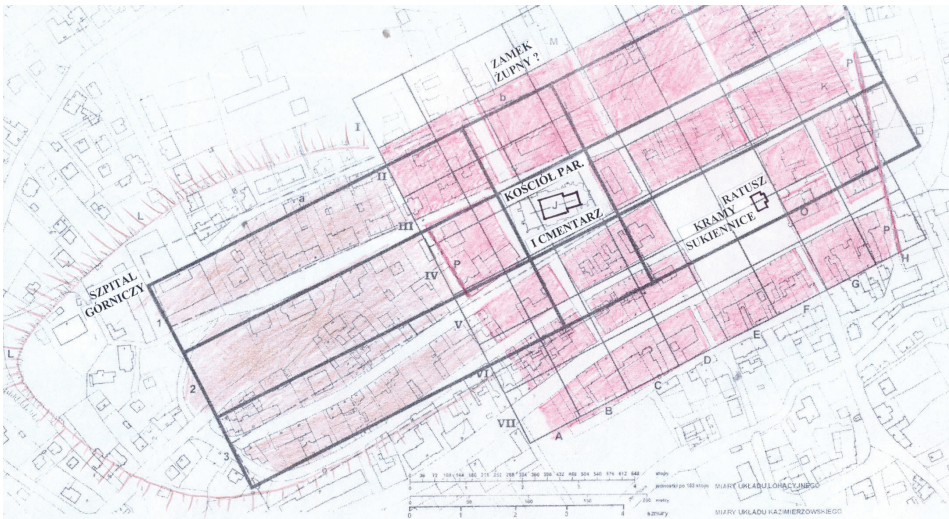
ono w modułarny trapez o równoległych bokach mierzących 300 i 232 pręty oraz wysokości 360 prętów, co daje powierzchnię 6 łańów frankońskich. Od zachodu z terenem miejskim sąsiadowało wójtostwo, którego przewidzianą w przywileju lokacyjnym powierzchnię czterech łańów zdaje się wyznaczać romb o wymiarach 288×180 prętów. Sytuacja uposażenia wójtowskiego jest udokumentowana położeniem późniejszego folwarku wójtowskiego Tur, obejmującego zapewne wzmiankowany w przywileju lokacyjnym grunt *Goreth*. Granice północna i południowa są czytelne w przebiegu granic Bogucic i Sierczy, rejestrowanych przez archiwalne plany. Zapewne w obrębie tego terenu należałoby szukać wójtowskiej siedziby, możliwe, że jak w Bochni i Krakowie (*Gródek*) – warownej. Szczerłość uposażenia zmuszała do sukcesywnego pozyskiwania przez miasto kolejnych terenów (por. niżej).

Istotne zmiany w kształtowaniu przestrzeni miejskiej przypadły na dobę kazimierzowską, łącząc się z królewską polityką miejską, zwłaszcza zaś polityką wobec miast górniczych (Patkaniowski 1938; Kaczmarczyk 1939; 1946; Dąbrowski 1964; Gawęda 1974; Grodecki 1969, s. 475–583; 1974; Berdecka 1982; Wyrozumski 1982; Jodłowski 1988; Kiryk 1990; Gawlas 2000). Dotyczyły one szczególnie Bochni, w której archaiczny, lokacyjny układ urbanistyczny zapewne w tym okresie został gruntownie przekształcony (ryc. 12), z wprowadzeniem nowej organizacji przestrzennej i funkcjonalnej, podporządkowanej panującym

Ryc. 11. Wieliczka. Teoretyczna rekonstrukcja lokacyjnego uposażenia miejskiego i wójtowskiego (oprac. B. Krasnowolski)

Fig. 11. Wieliczka. Theoretical reconstruction of incorporation urban and mayor salary (prepared by B. Krasnowolski)

Ryc. 12. Bochnia. Kazimierzowska regulacja urbanistyczna miasta (oprac. B. Krasnowolski)

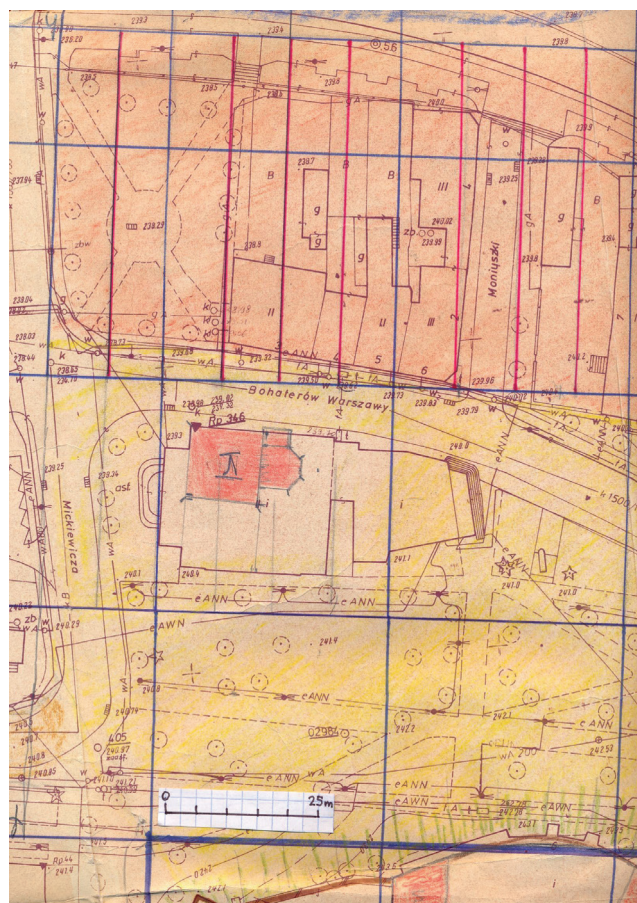
Fig. 12. Bochnia. Casimir the Great's urban regulation of the town (prepared by B. Krasnowolski)

w Małopolsce wzorom rozwiązań urbanistycznych (Beiersdorf, Krasnowolski 1983–1984; Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 27–36). Określenie rynku bocheńskiego w roku 1405 jako „nowego” (Leszczyńska-Skrętowa, 1980, s. 150–166) wyklucza jego związek z układem urbanistycznym z roku 1253. Nowa organizacja układu urbanistycznego polegała na jego zawężeniu do części wschodniej, z większą intensywnością zagospodarowania przestrzeni, rozmierzonej ponownie w oparciu o system miar charakterystyczny dla doby kazimierzowskiej: stopy wartości 0,314 m i 150-stopowe sznury. Funkcje handlowe i siedzibę władz miejskich skoncentrował kwadratowy Rynek. Ratusz wzmiankowany w 1396 roku; jego położenie rejestrują przekrój kopalni z 1777 roku i plan miasta z 1792 roku. Przesunięcie ku wschodowi w stosunku do środka placu zdaje się wskazywać, że zachodnią część rynku zajmowały budowle targowe, zapewne wraz z sukiennicami. Nie były to wszystkie funkcje Rynku górniczego miasta, bowiem funkcjonowały tu trzy szyby: „Wojewodzina Góra”, wybity zapewne staraniem Spicymira Leliwity, a więc może w dobie Władysława Łokietka, który mógł mieć wpływ na lokalizację Rynku; dwa pozostałe to „Targ”, wzmiankowany od roku 1420 i „Wielki” o nieznanym genezie. Działki siedliskowe, otaczające rynek ze wszystkich stron, zgrupowano w kwadratowe bloki zabudowy (w dwóch rzędach od północy i wschodu, jednym od południa i zapewne w czterech od zachodu), ujęte krzyżującymi się pod kątem prostym ulicami. Kościół parafialny zapewne zmienił swe formy architektoniczne, na co wskazywałyby starania o uzyskanie odpustów w 1353 roku, lecz wraz z cmentarzem utrzymał dawną sytuację. W granicach układu, zaakcentowanych przez mur obronny o czworobocznym naryszie, wspominany dopiero od początku XV wieku (brak wzmianki u Janka z Czarnkowa zdaje się świadczyć o budowie po 1370 roku), znalazły się wszystkie szyby z wyjątkiem „Gazaris”. Poza wspomnianymi wyżej, położonymi w obrębie Rynku, były to wzmiankowany (wybity?) w 1341 roku szyb „Kozuska” na północno-wschodnim krańcu układu, czynny tylko przejściowo (w 1. połowie XIV wieku?), „Hermolaus” w sąsiedztwie „Sutoris” oraz „Regis” – zapewne, podobnie jak szyb wielicki o identycznej nazwie, wybity w dobie kazimierzowskiej, na północnym skraju układu. Zachodni odcinek fortyfikacji odciął od miasta zachodnią część lokacyjnego układu urbanistycznego. Nadal chroniona wałem („wał krakowski” notowano w roku 1487), stanowiła odtąd przedmieście zwane z czasem Krakowskim, z reliktem dawnej ulicy-placu, określanym w końcu XV wieku jako rynek „Górny” (lata 1485–1488) względnie „Mały” (1491 rok). To tutaj zlokalizowano fundowany przez króla w 1357 roku zespół szpitalny z kościołem pw. św. Krzyża (Fischer 1927; 1934a), może nieco wcześniejszym, skoro już w 1343 roku biskup Jan Grot zatwierdził dokument dotyczący fundacji górniczego bractwa tragarzy i uzyskania od Kazimierza Wielkiego relikwii Krzyża Świętego. Tutejsi mieszkańcy zdegradowani zostali do rangi „przedmieszczan” (wzmianka z 1388 roku). Od 1396 roku w obrębie tego przedmieścia wzmiankowany był szyb „Findar”.

Dokładne datowanie opisanego, nowego układu urbanistycznego Bochni pozostaje sprawą otwartą. Najmocniejsze argumenty, związane z królewską polityką miejską i gospodarczą oraz z analogiami formalnymi, przemawiają za okresem panowania Kazimierza Wielkiego (lata 1333–1370). Znaczenie Bochni w tej dobie akcentowały: potwierdzenie przywilejów (1337 rok), królewskie starania o uzyskanie przywileju odpustowego dla kościoła parafialnego (1353 rok), wprowadzenie przedstawicieli miast górniczych, w tym Bochni, do ustanowionego w 1356 roku sądu najwyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim (1356 rok), wspomniana fundacja szpitala górniczego. Budowa nowego kościoła parafialnego, względnie przebudowa dawnego, mogła należeć do działań związanych z ową regulacją, zapewne w roku 1357 już zaawansowaną lub ukończoną, skoro miejsce szpitala górniczego (rejon dzisiejszej ulicy Bernardyńskiej) określono jako bliskie miasta, nie zaś w jego obrębie. Podsumowaniem królewskiej, protekcyjnej polityki względem miast salinarnych była królewska ordynacja żupna z 1368 roku.

Przekształcenia urbanistyczne Wieliczki nie były tak gruntowne jak w Bochni, bowiem dyspozycja przestrzenna już w dobie lokacji odpowiadała typowemu dla średniowiecznego miasta małopolskiego kształtowaniu przestrzeni. Dokonywane były jednak znaczące korekty, szczególnie istotne znaczenie miało poszerzenie przestrzeni władzy – zamku żupnego (Kubik 1976; 1977). Jego murowany obwód obronny powiązany został z realizowanym jednocześnie silnym murem miejskim (należącym do najsilniejszych w ówczesnej Małopolsce), wzmocnionym licznymi basztami (ryc. 8), który zastąpił domniemany, wcześniejszy obwód w formie wału(?) (Widawski 1973). Rozbudowa żupy skutkowałą – podobnie jak w Bochni – nowymi szybami. Jeden z nich – „Regis” (powstały po połowie XIV wieku) znalazł się w północnej części układu lokacyjnego, pozostałe – „Świętosławski” (przed 1334 rokiem) i „Wodna Góra” – na północnym przedpolu miasta, w obrębie placu określanego jako Dolny Rynek, centrum stycznego do linii obronnej przedmiejskiego układu urbanistycznego, w obrębie którego Kazimierz Wielki ufundował górniczy szpital z kościołem pw. św. Ducha (1363 rok; ryc. 13). O dokonanej regulacji przestrzennej świadczą wytyczone tu działki siedliskowe.

W obu miastach odmiennie postępowało zagospodarowywanie arealów rolnych. W Bochni, jak wspomniano, areal ten był ogromny i w zasadzie niemożliwy do zagospodarowania staraniem samego miasta. W obrębie wspomnianych 260 łanów osadzone były wsie o różnym statusie własnościowym (problem ten wymaga dalszych badań). W przeciwieństwie do Bochni Wieliczka cierpiała na deficyt terenów rolnych. W rezultacie mamy tu do czynienia z rozłożoną w czasie na dzieściolecie akcją powiększania areалу, przebiegającą w dobie pokazimierzowskiej. W 1377 roku miasto nabyło od Marcina, syna Floriana z Drużkowa, wieś *Udamba* (zapewne od U dębu), zwaną też Gieraszków, przeniesiona na prawo średzkie przez Kazimierza Wielkiego w 1363 roku. Była to zapewne część późniejszego Kłosa, położona między ówczesną Wieliczką a Sierczą, w rejonie traktu na południe, gdzie

Ryc. 13. Wieliczka. Kościół szpitalny pw. św. Ducha (wg Beiersdorf, Krasnowolski)
 Fig. 13. Wieliczka. Hospital. Holy Spirit church (after Beiersdorf and Krasnowolski)

do dzisiaj zachowały się działki z zabudową wiejską. Kontynuacją tego układu ruralistycznego ku południowi jest zabudowa przy dzisiejszej ulicy Rożnowskiej, którą wiązać należy z Rożnową, wsią benedyktynów tynieckich notowaną od 1312 roku, pozyskaną w bliżej nieokreślonym czasie przez Wieliczkę. W latach 1381–1389 Wieliczka sukcesywnie nabywała od Tomsika i od Ratołda z Kotczy wieś Lednicę Dolną. Za jej średniowieczne centrum należy uznać zespół zabudowy przy dzisiejszej ulicy Mietniowskiej. Ważnym elementem były tu pozyskane w 1384 roku stawy i młyny, odpowiadające zapewne czytelnym do dzisiaj stawom lednickim w dolinie potoku Zabawka. Stawy te znane są z przekazów kartograficznych z początku XIX wieku, dotyczących ówczesnej budowy wodociągu zaopatrującego miasto, kontynuującego tradycje wodociągów miejskich, zasilanych przez wspomniane stawy zapewne już w XV stuleciu. W latach 90. XIV wieku miasto nabyło wieś

Marcinkowice, identyczną z późniejszymi (i dzisiejszymi) Grabówkami³, położoną po stronie południowo-zachodniej, wciskającą się klinem po dolinę Wilgi, gdzie znajdował się młyn. W 1393 roku zakupiono od Jeszka z Marcinkowic karczmę Rozpąd z rolami, zaś w roku 1398 Władysław Jagiełło nadał Wieliczce całą wieś, którą wykupił od braci Imbrama i Jana z Czulic i przeniósł na prawo magdeburskie; mieszczanie uzyskali tu wówczas prawo wymierzenia łąnów. Centrum czytelnego do dzisiaj wiejskiego zespołu osadniczego, wytyczonego zapewne w związku z nadaniem prawa magdeburskiego, stanowią regularne działki z zabudową. W 1413 roku miasto nabyło folwark wójtowski Tur (późniejsza Turówka), który dziesięć lat wcześniej otrzymał od Władysława Jagiełły prawo magdeburskie.

Zagadnieniem pośrednio tylko związanym z funkcjami i przestrzenią miast salinarnych, zwłaszcza Bochni, była domniemana królewska inwestycja związana ze spławianiem soli i drewna. Wzmiankę Jana Długosza o budowie w tym celu w 1362 roku, staraniem Kazimierza Wielkiego, kanału łączącego Bochnię z Krakowem, można wiązać z nietypowym biegiem potoku Babica, widocznym na planach katastralnych z 1847 roku. Mimo płaskiego dna zalewowej terasy potok płynie w linii niemal prostej, równoległe do starej drogi do Uścia Solnego (dzisiejsza ulica Wygoda), pełniącego rolę portu przy spławianiu soli Wisłą. Biorąc pod uwagę zbieżność z datą lokacji królewskiego miasta Uście Solne (1360 rok) (ryc. 14), całą akcję – regulację potoku jako kanału spławnego, budowę drogi, lokację portowego miasta – można hipotetycznie rozpatrywać jako jednolite przedsięwzięcie, potwierdzające przekaz Długosza.

Rozwój obu miast w dobie późnego średniowiecza i u progu ery nowożytnej (XV–początek XVII wieku) był w dużej mierze konsekwencją rozbudowy kopalń soli, z dążeniem nowych szybów znajdujących się coraz dalej od historycznych centrów. Nadszybia koncentrowały zabudowę, niekiedy stającą się nowymi osiedlami.

W Bochni rozwój przedmieścia po wschodniej stronie miasta mógł łączyć się z wybiciem szybu „Floris” wzmiankowanego w roku 1428, aczkolwiek lokalizacja w rejonie przedlokacyjnej warzelni może wskazywać na wcześniejszą genezę (ryc. 15). W roku 1532 została tu odnotowana *platea Florensca*, przy której, nad Babicą, znajdowały się pola i zagrody mieszczan bocheńskich. Z funkcjonowaniem tego przedmieścia należy wiązać fundację kolejnego bocheńskiego szpitala, tym razem już dla ogółu mieszczan, zaznaczonego wraz z kościołkiem na planie Bochni z 1792 roku. Drewniany kościółek o typowym dla fundacji szpitalnych wezwaniu św. Leonarda, wzmiankowany od 1485 roku, funkcjonujący przy nim szpital od roku 1494, przy czym założenie to może być starsze, jeśli odnieść do niego notowaną w latach 1437 i 1442 nazwę ulicy Trędotowych.

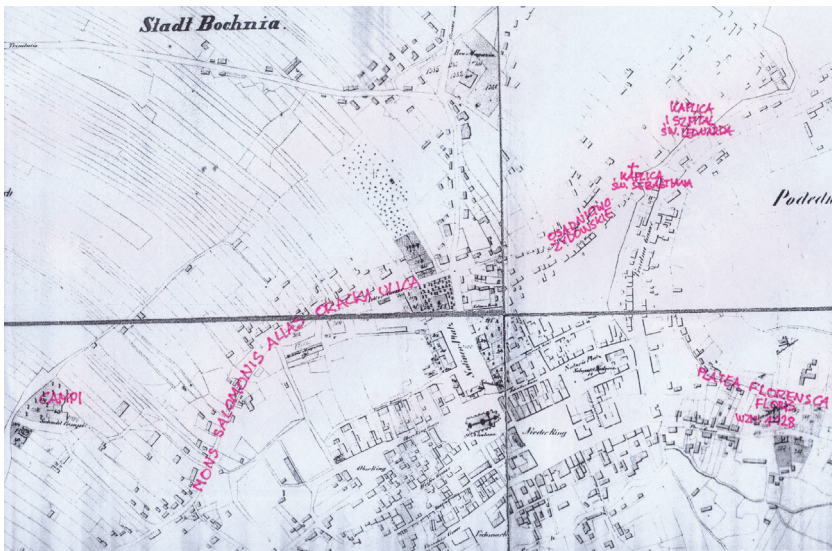
Wybicie szybu „Campi” w latach 1556–1568 na terenie wójtowskiej wsi Chodnice, po zachodniej stronie Bochni, stało się zapewne przyczyną rozwoju

³ Nazwa ta odnosiła się pierwotnie do gaju, wzmiankowanego między innymi w 1427 roku.

Ryc. 14. Uście Solne. Rekonstrukcja lokacyjnego planu miasta-portu dla soli z żup krakowskich (oprac. B. Krasnowolski)

Fig. 14. Uście Solne. Reconstruction of the incorporation plan of the town's port for salt from Krakow's salt mines (prepared by B. Krasnowolski)

Ryc. 15. Bochnia. Przedmieścia po północnej, północno-zachodniej i wschodniej stronie miasta w późnym średniowieczu i nowożytności (oprac. B. Krasnowolski)

Fig. 15. Bochnia. Suburbs in the north, north-west and east side of the town in the late Middle Ages and in the Post-Medieval period (prepared by B. Krasnowolski)

osadnictwa w jego sąsiedztwie. Z procesem tym prawdopodobnie związany jest dokument Zygmunta Augusta z 1565 roku, zabraniający władzom miejskim czynienia trudności przy osiedlaniu się ludzi przybywających do pracy w kopalni. Z przesłankami tymi należy łączyć przekształcenia następujące w rejonie drogi biegnącej wzdłuż „Przekopy Wielkiej” (potoku Storynka), czyli dawnego odcinka fosy miejskiej w kierunku „Campi”, dzisiejszej ulicy Orackiej⁴. W rezultacie na stoku Góry Salomona (Solnej) powstało przedmieście, adaptujące zapewne średniowieczne (lokacyjne?) ogrody miejskie (ryc. 15). Oprócz „Campi”, powstał tu w latach 1636–1638 szyb noszący królewskie imię „Władysław”, zlikwidowany około 1670 roku⁵. O znaczeniu opisywanego przedmieścia świadczył kościół (dziś niezachowany), którego wezwanie – św. Sebastiana – podobnie jak w Wieliczce kojarzy się z działalnością Sebastiana Lubomirskiego z końca XVI wieku⁶.

W sąsiedztwie wspomnianego przedmieścia po wschodniej stronie miasta, w rejonie potoku Babica, rozwijało się zapewne przedmieście żydowskie. Pierwszy Żyd w Bochni notowany jest w 1407 roku, w 1445 roku jest już mowa o Żydach. W roku 1487 odnotowano ulicę Żydowską, identyfikowaną z również bliżej nieokreśloną ulicą Balicką, prowadzącą w kierunku Damienic; funkcjonował tutaj blech. Hipotetycznie przedmieście to można lokalizować przy wschodnim odcinku dzisiejszych ulic Niecałej i Solna Góra; trójkątny teren między nimi mógł być *placem żydowskim*, wspomnianym w 1491 roku. W 1539 roku odnotowano łaźnię żydowską, istniała zatem gmina żydowska, a więc także bożnica.

W Wieliczce nowe, niewielkie skupiska zabudowy koncentrowały się przy szybach „Seraf” (1442 rok) i „Boner” (lata 1532–1533), po wschodniej stronie miasta (ryc. 16). W roku 1549 miasto zakupiło od Jana Ocieskiego Mierżączkę⁷, jednocześnie mieszczenie wieliccy podzielili pozyskany teren na działki siedliskowe. W 1564 roku, po zakwestionowaniu legalności zakupu, Mierżączka przeszła na własność żupy. Staraniem żupnika Hieronima Burzeńskiego wybito tu szyb „Burzenin” oraz wytyczono kolejne działki „na osadzenie robotników”. Ukształtowany wówczas układ przestrzenny o charakterze wiejskiego „półwsia” zachował się do dzisiaj po wschodniej stronie dawnej granicy między Wieliczką a Lednicą, tj. przy obecnej ulicy Lednickiej. Niekorzystna dla Wieliczki zmiana własnościowa nastąpiła w 1588 roku, gdy Sebastian Lubomirski otrzymał od

⁴ Nazwa potwierdzona źródłowo w 1651 roku – *Mons Salomonis alias Oracka Ulica*. Jej związek z szybem „Campi” potwierdza plan z 1813 roku, na którym ulica podpisana jest jako *Campier Salz-Strasse*.

⁵ W jego miejscu utrzymała się posiadłość salinarna, w obrębie której na przełomie wieków XVIII i XIX powstał dom salinarny przy ulicy Orackiej 3/5.

⁶ W tym rejonie funkcjonował folwark plebański, wzmiankowany między innymi w wizytacji biskupiej z 1617 roku. Jego reliktem jest zachowana do dziś zabudowa przy ulicy Orackiej 77 (narożnik ulicy Górniczej 2) ze spichlerzem z początku XIX wieku na zapleczu.

⁷ Nazwa notowana była od 1497 roku, oznaczając wówczas karczmę, której domyślać się można przy drodze granicznej z przyległą do Wieliczki Lednicy Dolnej.

i zabudowy przy ulicy Orackiej w Bochni (ryc. 15) wykazują wyraźne podobieństwa: działki siedliskowe zgrupowane są jednostronnie przy drodze (z drugą drogą na zapleczu), osady wiążą się z pobliskimi szybami. Rozwój żupy królewskiej w Wieliczce znamionowało powstawanie kolejnych szybów, koncentrujących zabudowę w rejonie nadszybi: „Loiss” (w latach 1577–1579, staraniem braci Loiss), „Górsko” (w 1620 roku, z inicjatywy żupnika Andrzeja Górskiego), „Daniłowicz” (w latach 1635–1640, staraniem podskarbiego wielkiego koronnego Jana Mikołaja Daniłowicza), „Boża Wola” (w 1645 roku), „Leszno” (w 1651 roku, staraniem żupnika Mikołaja Łaszczka z Leszna, dla zahamowania ekspansji kopalni we wspomnianych dobrach Lubomirskich w Mierzącce). W sąsiedztwie przedmieścia, po północnej stronie miasta, w rejonie dzisiejszych ulic Dembowskiego i Mickiewicza rozwijała się warzelnia („karbaria dolna” zwana też „starą”), druga („górną”, „nową”) powstała po 1577 roku przy szybie „Burzenin”.

Rozwój przestrzeni sakralnej kosztem mieszkalnej, zapowiadający późniejsze zjawiska z doby kryzysu miast, ma wyjątkowo wczesne początki w Bochni. Miejsce dwóch działek i kamienic w zachodniej pierzei Rynku, a więc miejsce wielce prestiżowe w socjotopografii miasta średniowiecznego, zajął tam klasztor⁸, zaś domów położonych w kolejnym bloku po tronie zachodniej kościół Dominikanów – królewska fundacja Elżbiety Łokietkówny z około 1375 roku. Wzrost znaczenia tego miejsca w przestrzeni bocheńskiej związany był z kultem obrazu Matki Boskiej Bocheńskiej, wczesnej (około 1620 roku) kopii wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej. Obraz ten, bezpośrednio przed walkami z Chmielnickim, miał zapłakać krwawymi łzami (Fischer 1934; Krasnowolski 1975). W rezultacie część przestrzeni rynkowej przylegająca do klasztoru oraz ulica wybiegająca z Rynku przy zespole dominikańskim, gromadząc pielgrzymów przybywających do cudownego wizerunku, włączona została do strefy *sacrum*.

Na terenie wójtostwa bocheńskiego (Podedworza) zapewne na przełomie wieków XIV i XV została wzniesiona kaplica pw. św. Urbana. Jej wezwanie i powstanie należy zapewne odnieść do Urbana, wójta Bochni w latach 1398–1417⁹. W 1539 roku wójtowie bocheńscy otrzymali zezwolenie na budowę na swych gruntach domów dla osadników, z sześcioletnią wolnizną. Z aktem tym można łączyć rozwój zabudowy przy północnej granicy terenów wójtowskich z Bochnią, przy dzisiejszej ulicy Podedwórze.

Stagnacja, a w konsekwencji kryzys miast polskich, zarysowujący się od doby nowożytnej, zaś po najeździe szwedzkim (w latach 1655–1657) i wojnie północnej z początku XVIII wieku przybierający rozmiary katastrofy, miał w miastach górniczych nieco łagodniejszy przebieg niż w pozostałych miastach

⁸ Elementy dwóch kamienic, wpisanych w lokacyjne działki siedliskowe, odkryto podczas badań terenowych (Cholewa 1981, s. 231–232).

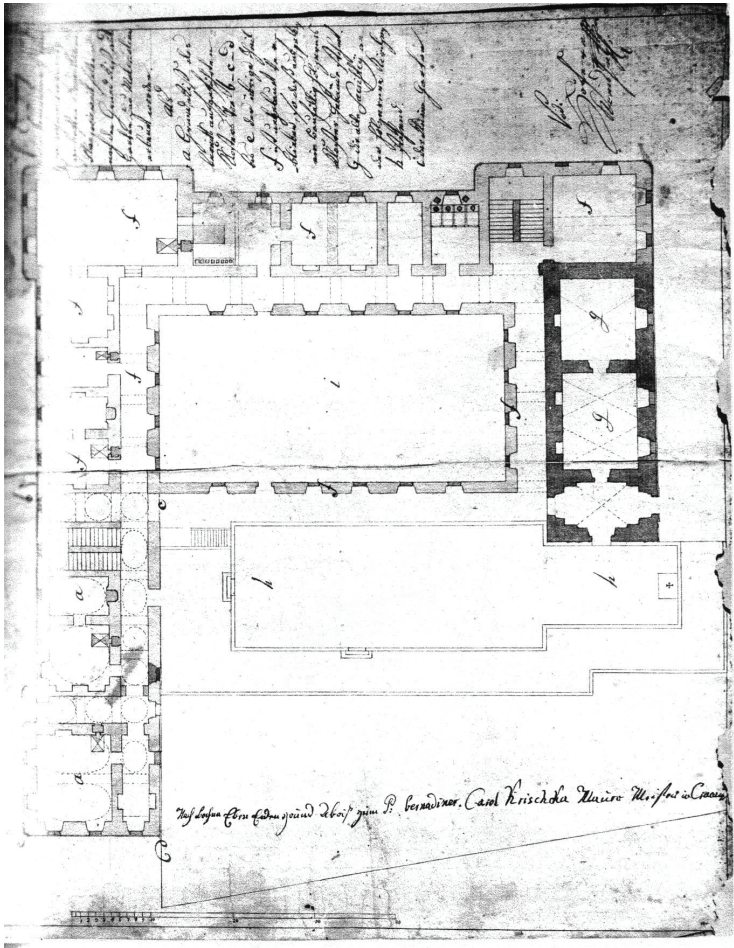
⁹ Według tradycji zburzona przez Szwedów w 1655 roku, zastąpiona została figurą zaznaczoną na planie Bochni z 1855 roku. Tradycją kaplicy byłaby nazwa pól „Pod św. Urbanem”, zanotowana na planie katastralnym z 1847 roku.

królewskich. Do przejawów kryzysu należy zaliczyć kurczenie się przestrzeni (funkcji) mieszkalnej, głównie na rzecz strefy *sacrum*, a także rozwój osad satelitarnych, stwarzających – w przeciwieństwie do wcześniej kształtowanych zespołów – konkurencję dla miast. Pierwsze z tych zjawisk możemy obserwować zarówno w Bochni, jak i Wieliczce, drugie zaś – tylko w Wieliczce.

Rozwój przestrzeni sakralnej w Bochni, zapoczątkowany wyjątkowo wcześniej, bo wraz z fundacją zespołu dominikańskiego, to fundacja klasztoru Bernardynów na Przedmieściu Krakowskim (ryc. 17) (Beiersdorf, Krasnowolski 1979). Zakonnicy pojawili się tu w 1623 roku. Zespół, zlokalizowany na kulminacji wzgórza miejskiego (co miało symboliczną wymowę), zajmujący między innymi miejsce kazimierzowskiego szpitala górniczego, ufundowany został w 1625 roku przez górników bocheńskich. W tym samym roku górnicze bractwo tragarzy przekazało bernardynom szpitalny kościół pw. św. Krzyża, dwa lata później zakonnicy przejęli zabudowania szpitalne, fundując w zamian w 1628 roku nowy szpital z kaplicą pw. św. Antoniego na wspomnianym Przedmieściu. Ówczesna zabudowa była w całości drewniana.

W tym samym czasie na przedmieściu wielickim pojawili się reformaci; klasztor ufundował dla nich na Turówce w roku 1623 bachmistrz Piotr Grochowicz, zaś fundatorem początkowo drewnianej zabudowy z kościołem był Zygmunt III (Błachut 1979, s. 123 nn.). Na wielickim przedmieściu próbowali się też w tym samym roku osiedlić jezuita, wznosząc kaplicę (dzisiaj niezachowaną) przy obecnej ulicy Sienkiewicza.

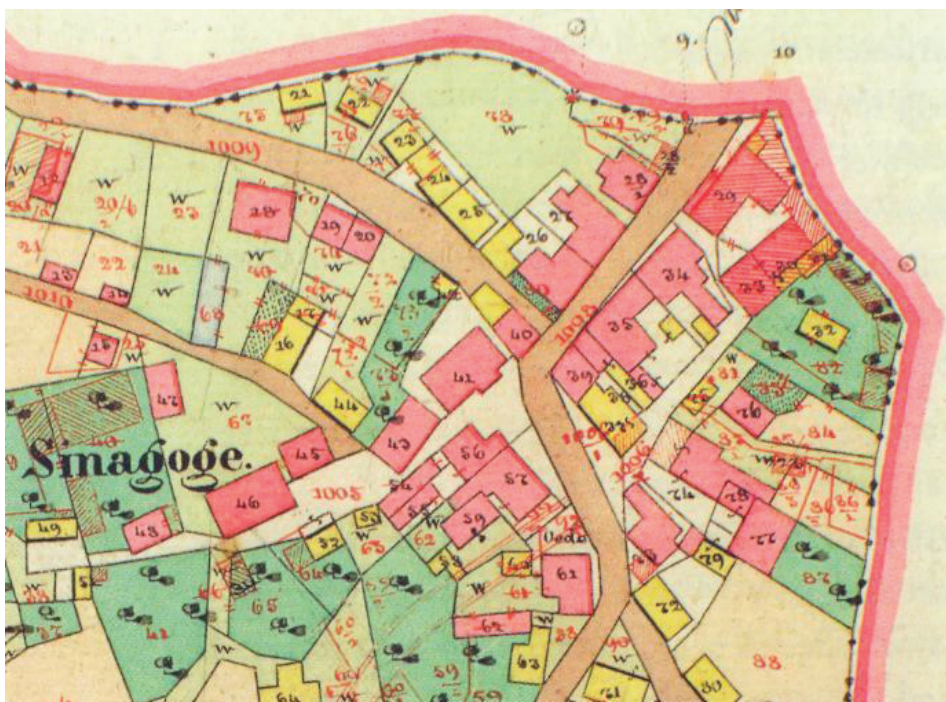
Niewielkie ograniczenia przestrzeni zajętej przez zabudowę mieszkalną w centrum Wieliczki związane były z rozwojem zamku żupnego. Już od końca XVI wieku po jego południowej stronie, w obrębie elementów programu lokacyjnego – dawnej uliczki i mieszczkańskich działek siedliskowych – notowany był ogród („sad”) żupny, zaznaczony na planie Marcina Germana z 1638 roku. O ile Bochnia wolna była od osad satelitarnych, stanowiących konkurencję dla miasta, to dwie takie rozwinęły się przy granicach Wieliczki. W roku 1628 wspomniana wyżej Mierzączka (ryc. 16) otrzymała prawo magdeburskie z rąk Anny z Braniczkich, wdowy po Sebastianie Lubomirskim, stając się prywatnym miasteczkiem. Zapewne wówczas doszło do kolejnej regulacji przestrzennej z wytyczeniem znormalizowanych działek w północnej części wspomnianego układu; według lustracji z XVII i XVIII wieku obejmował on 10–11 zagród oraz karczmę. Na własność żupy Mierzączka przeszła w 1651 roku, zachowując jednak prawo miejskie. Zapewne w tym samym czasie Lubomirscy – Sebastian lub Stanisław – dzierżący wieś Sierczę po południowej stronie Wieliczki, osadzali bezpośrednio przy granicy miasta, na Kłaśnie, Żydów, wobec których obowiązywał zakaz osiedlania się w Wieliczce, potwierdzony w 1566 roku przez Zygmunta Augusta. Osada na Kłaśnie, zarejestrowana na planach z końca XVIII i z XIX wieku, zachowana w swoim zasadniczym kształcie do dzisiaj, z mурowaną (od końca XVIII wieku?)

Ryc. 17. Bochnia. Rozbudowa zespołu bernardyńskiego – Karol Kriszker, około 1772–1773 roku (Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn.?.; wg Beiersdorf, Krasnowolski 1983–1984)

Fig. 17. Bochnia. Extension of the Bernardine complex – Karol Kriszker, about 1772–1773 (the National Archives in Krakow, signature?; after Beiersdorf, Krasnowolski 1983–1984)

zabudową mieszkalną, dwiema bożnicami i kirkutem (ryc. 18), może być włączona do licznych *oppidum iudaeorum* – *sztetl*, tak charakterystycznych dla wielokulturowej Rzeczypospolitej (Piechotkowiec 2004; Krasnowolski 2005, s. 163 i nn.). Nieopodal osady – żydowskiego miasteczka – funkcjonował szyb „Kunegunda”, wybity staraniem Lubomirskich w 1620 roku, konkurujący z królewskimi żupami do lat 1681–1685, kiedy to w pobliżu, po wielkiej stronie granicy, eksploatację

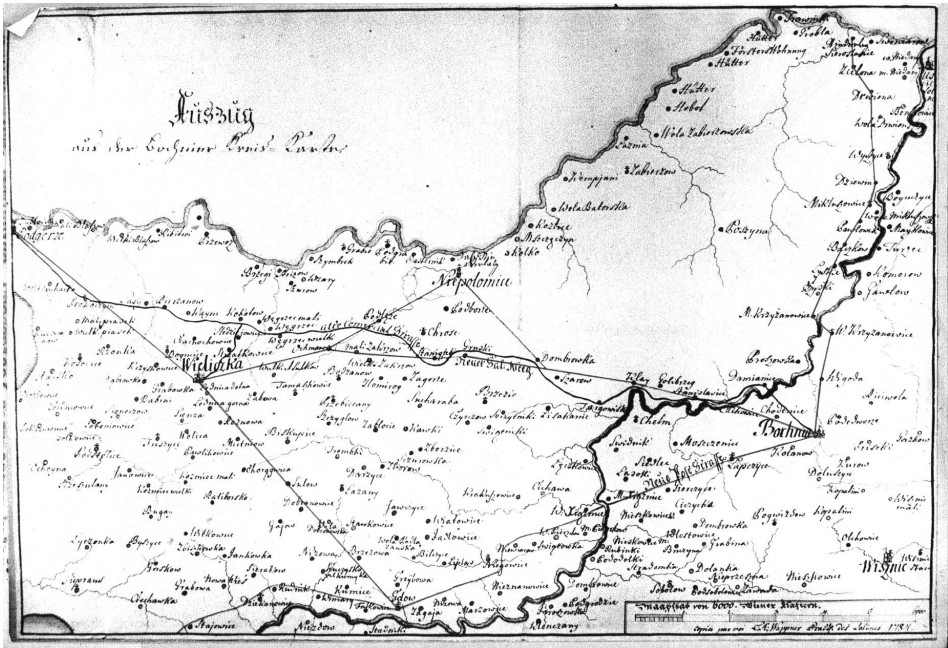

Ryc. 18. Żydowskie Kłaśno na planie katastralnym Sierczy z 1847 roku (wg Krasnowolski 2005)

Fig. 18. Jewish Kłaśno on the cadastral plan of Siercza from 1847 (after Krasnowolski 2005)

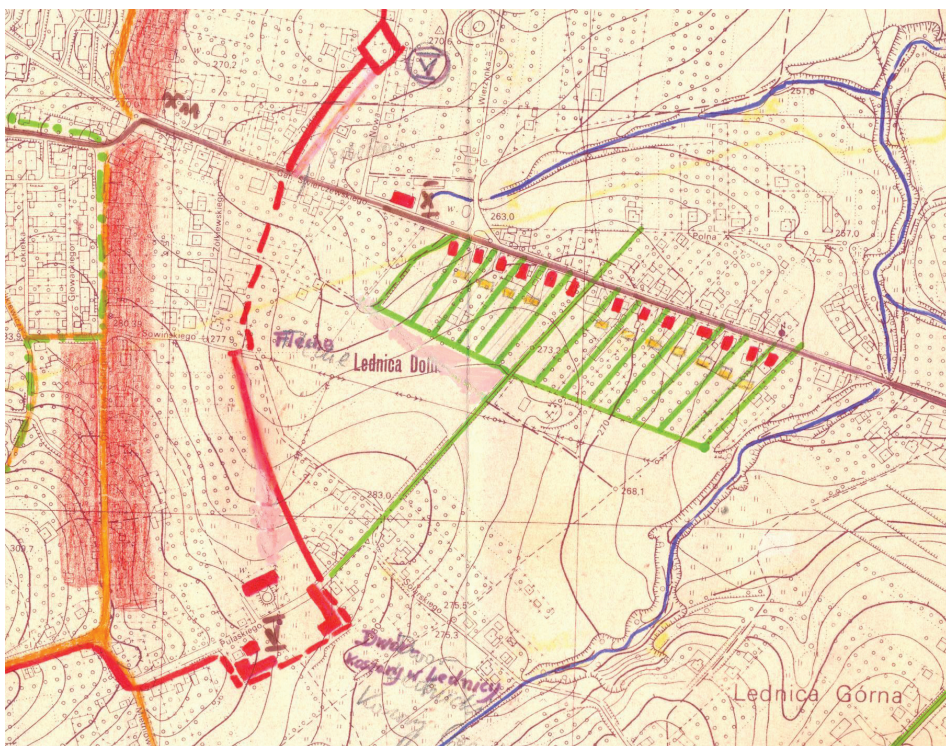
zahamował szyb „Janina”, wybity staraniem Jana III Sobieskiego. Ostateczne włączenie prywatnej kopalni do żup królewskich nastąpiło w 1717 roku. Za bocheński odpowiednik żydowskiego Kłaśna przy Wieliczce można uznać żydowską część Nowego Wiśnicza Lubomirskich, której rozwój związany był z kresem żydowskiego przedmieścia w Bochni (w 1605 roku).

Istotne zmiany w gospodarowaniu przestrzenią miejską narzucone zostały przez austriackiego zaborcę po I rozbiore Polski w 1772 roku, zwłaszcza w dobie „józefińskiej”, czyli w latach 80. XVIII wieku, a więc w okresie stanowiącym wstęp do epoki industrialnej, lecz w zasadzie jeszcze ją poprzedzającej. Należy tu zaliczyć: wytyczenie nowej sieci drożnej, przekształcenia architektoniczne związane między innymi z eliminowaniem zagrożeń pożarami, zaś w miastach górniczych także z nową organizacją władz salinarnych, likwidację większości zespołów klasztornych z przekształceniem zabudowy na cele świeckie, rozwijanie kolonizacji wiejskiej, wprowadzanie nowoczesnych umocnień (Glassl 1975; Krasnowolski 2003, s. 130–161). Wszystkie te zjawiska obserwujemy bądź w Bochni, bądź w Wieliczce, bądź w obu tych miastach jednocześnie.

Ryc. 19. Regulacje józefińskie – drogi w okolicach Wieliczki i Bochni. Mapa Wappnera z 1784 roku (Archiwum Narodowe w Krakowie, Teki Schneidera, sygn. 432b)
 Fig. 19. Josephine regulations – roads in the area of Wieliczka and Bochnia. Wappner's map from 1784 (the National Archives in Krakow, Schneider's files, signature 432b)

Ważnym elementem adaptacji układów urbanistycznych wielu galicyjskich miast było przebijanie traktów komunikacyjnych (ryc. 19), kształtowanych zgodnie z właściwymi dla epoki Oświecenia ideami, podporządkowanymi kompozycje zarówno ze względów praktycznych, jak estetycznych zasadzie linii prostych. Już w roku 1780 doprowadzono do Bochni (od strony Białej na granicy Galicji i austriackiego Śląska) odcinek traktu cesarskiego (określanego oficjalnie jako *Kaiserliche Route*, *Wiener Postroute*, *Wiener Haupt Commercial Strasse*, *Neue Postroute*), łączącego Wiedeń ze Lwowem. Dwa lata później gotowy był kolejny – między Bochnią a Tarnowem; regularne kursy pocztowych dylizansów wprowadzono tu w 1785 roku. Na terenie Bochni trakt ten, adaptujący częściowo sieć drożną i uliczną miasta średniowiecznego, odpowiada dzisiejszym ulicom Kazimierza Wielkiego (która od tej chwili stała się główną arterią przelotową) i Kościuszki. W roku 1785 budowano salinarną drogę z Bochni do składów solnych w Sierosławicach nad Wisłą. Jako początkowy odcinek adaptowano starą drogę – dzisiejsze ulice Regis i Konstytucji Trzeciego Maja, dalszy odcinek to wytyczona w całości od podstaw obecna ulica Proszowska, przecinająca dawny folwark dominikański. W roku 1784 istniała już, względnie była poważnie zaawansowana, droga łącząca

Ryc. 20. Kolonia Lednica Niemiecka (wg Beiersdorf, Krasnowolski ?)

Fig. 20. Kolonia Lednica Niemiecka (after Beiersdorf, Krasnowolski?)

Bochnię z Wieliczką z odgałęzieniem do Niepołomic w Dąbrówce, określana jako *Neuer Salz Weg*. Stanowiła ona odcinek wariantu wspomnianego „traktu cesarskiego”, poprowadzonego przez józefińskie, podkrakowskie Podgórze. W tym samym czasie wytyczona została droga do Wiśnicza Nowego i do Gdowa (*Neue Post Straße*), gdzie łączyła się z traktem „cesarskim”. Tę nową sieć drożną, poza drogą wiśnicką, zarejestrowano na planie opracowanym w 1784 roku przez mierniczego salinarnego L. A. Wappnera.

Likwidowanie strefy *sacrum* wyraźnie zaznaczyło się w Bochni. Przejawiło się w zburzeniu niewielkich kościołów pozbawionych uposażenia (św. Sebastiana, św. Leonarda, św. Urbana, św. Antoniego) oraz w kasatach zespołów dominikańskiego (z przebudową dla starostwa) i bernardyńskiego (z adaptacją zabudowy dla szkoły i przeniesieniem drewnianego kościoła, jako parafialnego, do Krzyżanowic) (Biłous 1887; Fischer 1938; Beiersdorf, Krasnowolski 1979).

Kolonizacja wiejska objęła skonfiskowane przez władze austriackie posiadłości królewskie, w tym także żupne i kościelne (Lepucki 1938; Enders 1980). Owocowała regularnie rozplanowanymi koloniami z działkami siedliskowymi i zabudową kształtowaną według powtarzalnych schematów, reprezentowanymi w okolicach

Bochni przez kolonie przy dawnym gródku wójtowskim w Podedwórzcu (ryc. 10) i przy nowym szybie „Trinitatis” w Chodnicach, zaś koło Wieliczki przez Lednicę Niemiecką (ryc. 20) w obrębie Lednicy Dolnej. Modelowym wprost przykładem austriackich fortyfikacji stała się twierdza polowa, która w latach 1778–1779 otoczyła szerokim pierścieniem Wieliczkę z jej kopalnią, wobec przewidywanego wówczas ataku polsko-pruskiego (Beiersdorf, Krasnowolski 1985; Skubisz 2003, s. 141–158). Jest ona doskonale udokumentowana przez liczne plany archiwalne (ryc. 3)¹⁰.

¹⁰ Por. między innymi: plany w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce (pierworys planu ufortyfikowania miasta podpisany i datowany: „Wieliczka A(nn)o 1777 mit Schanzen und Graben befestigt”, Zbiory Kartograficzne, sygn. 481; „Plan der Verwrschanzungen um Wieliczka”; 1779, Zbiory Kartograficzne, sygn. 487; plan miasta w obrębie fortyfikacji polowych, datowany na rok 1779, ekspozycja stała Muzeum; plan ufortyfikowania miasta, z około 1779 roku, Zbiory Kartograficzne, sygn. 486; Wieliczka, plan miasta w obrębie fortyfikacji, opracowany przez K. Nikolaschy i J. Fleckhammera z lat 1784–1786; ekspozycja stała Muzeum) oraz w Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv we Wiedniu (plan miasta w obrębie austriackich fortyfikacji polowych, datowany na 1778 rok, sygn. KVII h142; „Plan der Kayl. Königl. Berg Stadt Wieliczka, nebst denen, zu Deckung deren daselbst vorfindigen Kayserlich-Königlichen Salinen, erichteten Verschanzungen, im Jar 1778”, sygn. KVIII 141 E). Por. też Holewiński, 2003, s. 157.

Literatura

Wykaz skrótów

SMDŻSP – Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce, Wieliczka

Beiersdorf Z. Krasnowolski B.

1979 Zespół pobernardyński w Bochni (ul. Stasiaka 1), dokumentacja historyczna, maszynopis w archiwum Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, Delegatura w Tarnowie, Kraków.

1983–1984 Bochnia, studium historyczno-urbanistyczne, maszynopis w archiwum Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, Delegatura w Tarnowie, Kraków.

1985 *Austriackie umocnienia Wieliczki z lat 1777–1779*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN 19, s. 231–239.

Berdecka A.

1982 *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław.

Biłous T.

1887 *Krótki rys założenia i rozwoju c.k. Gimnazjum w Bochni*, Bochnia.

Birkenmajerowa M.

1958 Bochnia, studium historyczno-urbanistyczne, maszynopis w archiwum Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, Delegatura w Tarnowie, Kraków.

Błachut A.

1979 *Budownictwo małopolskiej prowincji Reformatów w XVII wieku w świetle ustawodawstwa zakonnego*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 24, s. 123–140.

Cholewa-Duda J.

1981 *Bochnia, woj. tarnowskie. Stanowisko muzeum*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1980, Warszawa, s. 231–232.

Chorowska M.

2009 *Rekonstrukcja planu średniowiecznej Legnicy w obrębie murów miejskich na podstawie planu pomiarowego z 1956 i spisu podatkowego z 1451 roku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 9: *Legnica*, red. R. Eysymontt, R. Goliński, Wrocław, s. 14–15.

Dąbrowski J.

1964 *Kazimierz Wielki, twórca Korony Królestwa Polskiego*, Wrocław.

Enders J.

1980 *Die deutschen Siedlungen in Galizien*, Eckartschriften 75, Wien.

Eysymontt R.

- 2009 *Rozwój przestrzenny miasta średniowiecznego w XIII–XV wieku*, [w:] *Atlas historyczny miast polskich*, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 9: *Legnica*, red. R. Eysymontt, R. Goliński, Wrocław, s. 16–17.

Fischer S.

- 1927 *Losy kazimierzowskiej fundacji*, Bochnia.
 1934a *Kazimierz Wielki i jego stosunek do Bochni i bocheńszczyzny*, Bochnia.
 1934b *Matka Boska Bocheńska i jej kult na tle życia religijnego w dawnej Bochni*, Bochnia.
 1938 *Z przeszłości Gimnazjum im. Króla Kazimierza Wielkiego w Bochni*, [w:] *Pamiętka jubileuszowego zjazdu byłych uczniów Gimnazjum im. Kazimierza Wielkiego w Bochni dnia 2 maja 1938 roku*, Bochnia, s. 35–50.

Gawęda S.

- 1974 *Polityka Kazimierza Wielkiego wobec miast górniczych*, SMDŻSP, t. 3, s. 13–20.

Gawlas S.

- 2000 *Uwagi o polityce miejskiej Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane prof. Henrykowi Samsonowiczowi w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa, s. 25–41.

Glassl H.

- 1975 *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*, Veröffentlichungen des Osteuropa Instituts, Reihe Geschichte 41, Wiesbaden.

Grodecki R.

- 1969 *Działalność gospodarcza Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Polska piastowska*, oprac. J. Wyrozumski, Warszawa, s. 475–583.
 1974 *Ordynacja Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych z 1368 roku*, SMDŻSP, t. 3, s. 7–12.

Holewiński M.

- 2003 *Archiwalne plany fortyfikacji Wieliczki w zbiorach Archiwum Wojennego w Wiedniu*, SMDŻSP, t. 23, s. 157.

Jodłowski A.

- 1988 *Początki eksploatacji soli na terenie żup krakowskich do połowy XIII wieku*, [w:] *Dzieje żup krakowskich*, red. A. Jodłowski, Wieliczka, s. 71–102.

Kaczmarczyk Z.

- 1939 *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 1, Poznań.
 1946 *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. 2, Poznań.

Kiryk F.

- 1968 *Z dziejów miast w zachodniej części ziemi bieckiej do r. 1520*, [w:] *Nad rzeką Ropą*, red. F. Kiryk, Kraków, s. 119–154.
 1978a *Zarys dziejów osadnictwa*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Kraków, s. 41–142.
 1978b *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Kraków, s. 341–360.

- 1990 *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych. Materiały sympozjum miast Kazimierzowskich w Radomiu i Kazimierzu Dolnym 23–24 września 1988 r.*, red. R. Szczygieł, Radom–Kazimierz Dolny, s. 11–22.
- 1994 *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie, XIII–XVI wiek*, Kielce.
- Krasnowolski B.
- 1982–1983 Zespół zamku żupnego w Wieliczce, podsumowanie i aktualizacja wyników dotychczasowych badań oraz wnioski konserwatorskie, maszynopis w archiwum Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, Kraków.
- 1975 *Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w kościele parafialnym w Biesiadkach*, dokumentacja historyczna, maszynopis w archiwum Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie, Delegatura w Tarnowie, Kraków.
- 2003 *Studie über österreichische Architektur, Städtebau und Raumplanung in Galizien in den Jahren 1772–1815*, [w:] *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa*, z. 4 *Kunstgeschichte*, red. A. Glaser i in., Wien, s. 130–161.
- 2004 *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 1, 2, Kraków.
- 2005 *Dzieje Sierczy od 1772 roku do współczesności*, [w:] J. Piotrowicz, B. Krasnowolski, *Siercza, dach Wieliczki. Monografia wsi*, Siercza, s. 119–336.
- Krzyżanowski J.
- 1938 *Polityka miejska Bolesława Wstydlwego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków, s. 381–430.
- Kubik K.
- 1976 *Wielicki zamek salinarny*, SMDŻSP, t. 5, s. 76–90.
- 1977 *Dzieje rozbudowy zamku żupnego w Wieliczce*, SMDŻSP, t. 6, s. 73–93.
- Lepucki H.
- 1938 *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji*, Lwów.
- Leszczyńska-Skrętowa Z.
- 1980 *Bochnia*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 1, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, Wrocław, s. 150–166.
- Mateszew S.
- 1980 *Osadnictwo i stosunki własnościowe do końca XV wieku*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków, s. 42–77.
- Niewalda W.
- 1971 *Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku żupnego w Wieliczce*, [w:] *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1971*, Wieliczka, s. 49–50.
- Patkaniowski M.
- 1938 *Polityka miejska Kazimierza Wielkiego*, *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności* 43, z. 3, s. 86–91.
- Piechotkowie M. K.
- 2004 *Oppidum Iudaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa.

Piotrowicz J.

1968 *Problematyka genezy i najstarszych dziejów górnictwa solnego w Polsce*, SMDŹSP, t. 2, s. 173–233.

1980 *Żupa solna*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków, s. 91.

1990 *Dzieje miasta Wieliczki w wiekach średnich*, [w:] *Wieliczka, dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków, s. 61–76.

Przywilej lokacyjny

1983 *Przywilej lokacyjny miasta Bochni*, wyd. J. Flasza, Bochnia.

Skubisz M.

2003 *Austriacka twierdza polowa w Wieliczce z 1778 r.*, SMDŹSP, t. 23, s. 141–158.

Świszczowski S.

1968 *Średniowieczne założenia zamku żupnego w Wieliczce i ich późniejszy rozwój*, SMDŹSP, t. 2, s. 152–170.

Widawski J.

1973 *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa.

Wyrozumski J.

1982 *Kazimierz Wielki*, Wrocław.

THE HETEROGENEITY OF SPACE OF THE SALT PRODUCTION TOWNS OF BOCHNIA AND WIELICZKA IN THE PRE-INDUSTRIAL ERA

Summary

In Bochnia and Wieliczka, mining influenced the shape and organization of urban space as well as the formation of social groups. The incorporation of both towns under German law was a consequence of the discovery and commencement of the exploitation of rock salt. Urbanistic analysis of the plan of Bochnia (1253) allows for two interpretative possibilities (figs. 1, 2, 5, 6), but the second of them – with the square oriented transverse to the axis of the system, concentrating religious functions and public utility facilities – would be a repetition of layout of the Legnica that was incorporated a little earlier, from where the first *locator* came. Wieliczka incorporated later (1290) operates a finer plan, with a rectangular market square in the centre, concentrating on public functions. The extreme part of the arrangement was occupied by spaces of power (salt mine castle) and *sacrum* (church and cemetery) (figs. 3, 4, 7, 8). In Bochnia, we can only guess about the early origins of the salt mine castle outside of the urban system. The town along with the two mayor's villages was established within an extremely large mayor's salary, defined as 1/5 of the surface 260 Franconian łan (fig. 9); the remaining 4/5's was to concentrate on rural settlement in the future. Within the mayor's village – Podedworze – there probably was an earlier developed fortified mayor's seat, apparently evident on archive plans (fig. 10). Much smaller was the agricultural salary of Wieliczka. Apart from four mayor's łan, it is possible to determine six urban ones (fig. 11); as a result in the 14th and the 15th century, the town gradually expanded.

The significant urban transformations of Bochnia, with the identification of the new urban system, in accordance with Greater Poland's standards, should be placed in

Casimir the Great's era (fig. 12). The separation of the western part of the incorporation system by a new defensive line left the suburb outside of it, within which Casimir the Great founded the miners' hospital with a church (1357). An analogous royal foundation in Wieliczka (1363) was also situated in a suburb (fig. 13). An important element for the country's economy was royal investment, such as the construction of the canal linking Krakow and Bochnia as described by Jan Długosz, and should be probably understood as the regulation of the Vistula River's tributary (Babica) in order to transport Bochnia salt to Vistula's salt port – Uście Solne (incorporation in 1360) (fig. 14).

The development of both towns in the late Middle Ages and in the early Post-Medieval period (the 15th – the beginning of the 17th century), which is a consequence of the extension of the salt mines, resulted in the shaping of suburbs and new settlements. Distinct analogies can be seen between the spatial arrangement of Oracka Street in Bochnia (fig. 15) and located on the east side of Wieliczka Mierzączka settlement (fig. 16). The latter in 1628 was granted town rights as a private town associated with the Lubomirski family estates. Probably due to their action at the border of Wieliczka, in Siercza, a Jewish 'town' developed (fig. 18). Its counterpart in the area of Bochnia – after the removal of the Jewish district in the 15th century – was the Jewish part of Nowy Wiśnicz.

The development of sacred space at the cost of residential ones had early beginnings in Bochnia, where already in 1375 at a little earlier determined market square was situated the Dominican complex. From the 17th century, it gave the cult of the image of Our Lady Bocheńska great prominence. In 1623, in the place of the miners' hospital the Bernardines complex was built (fig. 17). In the same year, in a suburb of Wieliczka, the Franciscans monastery was founded and the Jesuits made an attempt to settle there too.

The Austrian authorities imposed significant changes in the management of urban space after the first partition of Poland. These included the construction of a new road network (fig. 19), architectural transformation that related, amongst others, to eliminating the risk of fires. They instigated a new organization of the salt mines' authorities, the elimination of the majority of monastery complexes with the transformation of buildings for secular purposes, the development of rural colonization within salt mine estates confiscated by the new authorities (figs. 10, 20). An important element defining the boundaries of Wieliczka was the Austrian field fortress from 1778–1779 (fig. 3).

